

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ

ਪ੍ਰੋ. ਤਰਨਜੋਤ ਕੌਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ

ਅਮੂਰਤ

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਆਖਿਆ, ‘ਅਲਫ਼ ਕਰਫ਼ਖ਼ਰੀ’ (ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰੀ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਹੈ)। ਫ਼ਕੀਰੀ ਕੀ ਹੈ? ਸੂਫੀ ਹੋਣਾ। ਪੈਗ਼ਬਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ, ਸੁੱਚੇ, ਪਹਿਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ (ਮੁਕਰਬੂਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹੀ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਾਹਿਲੀਅਤ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਕਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੱਬ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੂਰਜ, ਸਿਤਾਰਿਆਂ, ਜਿੰਨਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਬਿਹਬਲਤਾ ਅਤੇ ਦਿਲੀ ਤਾਂਘ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਨਿਕਟਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਫ਼ਨਾਅ ਹੋਣ ਦੀ ਤਲਬ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਆਲਿਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ ਇਕ “ਤੋਹੀਦੀ” ਮਜ਼ਹਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਤਸੱਵੁਫ਼’ ਦਾ ਅਰਥ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੂਫੀ, ਸੂਫੀਵਾਦ ਜਾਂ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗ਼ਬਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖੋਜਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮਾਰਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਸਿੱਧੇ ਆਂਤਰਿਕ ਰੂਹਾਨੀ ਬੋਧ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾ।

ਕੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਸੂਫੀਵਾਦ, ਇਸਲਾਮ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ, ਸੂਫੀਵਾਦ, ਤਸੱਵੁਫ਼।

ਹਰ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਸੀਆ ਅਵੱਸ਼ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਪਤੀਜਣ ਜਾਂ ਦਿਲ ਦੇ ਰਸੀਣ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ, ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਸੁਧਾਰ ਜਾਂ ਅਗਵਾਈ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਪਹਿਲਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੇ ਸੂਫੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਦੀਨੇ ਦੇ ਸੂਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਆਖਿਆ, ‘ਅਲਫ਼ ਕਰਫ਼ਖ਼ਰੀ’ (ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰੀ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਹੈ)। ਫ਼ਕੀਰੀ ਕੀ ਹੈ? ਸੂਫੀ ਹੋਣਾ। ਪੈਗ਼ਬਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ, ਸੁੱਚੇ, ਪਹਿਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ (ਮੁਕਰਬੂਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹੀ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਅਰਬ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਹਨੇਰਗਰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕ, ਜ਼ਗੀਰਦਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਸਾਰੇ ਅਤਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਉਦੈ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਰਬ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਾਮੀ ਨਸਲ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੌਮ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸਾਮ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਅਰਬ ਕੌਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ :

(1) ਅਰਬ ਬਾਇਦਾ, ਅਰਬ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਅੱਜ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਨਾ ਇਹ ਹੁਣ ਅਰਬ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ (ਆਦ, ਸਮੂਦ, ਤਮਸ, ਵਜਦੀਸ਼, ਅਮਲੀਕ ਅਤੇ ਅਬਦ ਜ਼ਖਮ ਆਦਿ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੁਰਾਤਨ ਅਰਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਦ ਅਤੇ ਸਮੂਦ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੁਰਾਨ ਸਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ।

(2) ਅਰਬ ਆਰਿਬਾ ਜਾ ਕਹਿਤਾਨੀ ਅਰਬ, ਇਹ ਯਮਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਰਬ ਬਿਨ ਕਹਿਤਾਨੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

(3) ਅਰਬ ਮੁਸਤਇਰਬਾ ਜਾਂ ਅਦਨਾਨੀ, ਇਹ ਹਿਜ਼ਾਜ਼ ਦੇ ਅਰਬ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਸਮਾਇਲ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਅਦਨਾਰ ਨਾਮਕ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਵ ਮਸੀਹੀ ਵਿਚ ਹਿਜ਼ਾਜ਼ ਆਏ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸ ਗਏ। ਆਰਿਬਾ ਜਾਂ ਕਹਿਤਾਨੀ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਯਮਨੀ ਅਰਬ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਤਇਰਬਾ ਜਾਂ ਅਦਨਾਨੀ ਅਰਬਾਂ ਨੂੰ ਹਿਜ਼ਾਜ਼ੀ ਅਰਬ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਹਾਜ਼ਿਮੀ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਇਸੇ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਾਹਿਲੀਅਤ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਕਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੱਬ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੂਰਜ, ਸਿਤਾਰਿਆਂ, ਜਿੰਨਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਤ, ਮਨਾਤ, ਉੱਜੀ, ਹਿਬਲ, ਨਸਰ ਅਤੇ ਵਦ ਜਹੇ ਕਈ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਆਮ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। Elizabeth A. Read ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Persian Literature: Ancient and Modern* ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਰਬ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ¹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਨਛੱਤਰ ਪੂਜ' Sabalism ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਰਲ ਪੂਜਾ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਰੀਤਾਂ ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਘਮਕਤ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਵੈਰਾਨ ਰੇਗਸਤਾਨ ਨਾਲ ਕਲਪਨਿਕ ਜੀਵੰਤ ਤੱਤਾਂ/ਰੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਪਿਤ ਮਿਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਹਰ ਖਜੂਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 365 ਸੀ।² ਭਾਵ ਹਰ ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਨਵੀਂ ਦੇਵ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ। ਅਜਿਹੀ ਚੌਂਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਵਜੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗਰਜ਼ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਖੁਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸ ਦਾ ਪਗੰਬਰ ਹੈ"³ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾ ਮਾਰੂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਇਆ। Elizabeth A. Read ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਮਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਲਈ ਲਾਲਸਾ ਸੀ"⁴

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਰਬ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਬੀਲਾ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵੀ ਸੀ। ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਰਬੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਸਨ :

1. ਉੱਤਰੀ ਅਰਬੀ, ਇਹ ਹਿਜ਼ਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ
2. ਦੱਖਣੀ ਅਰਬੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਯਮਨ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ।

ਅਰਬ ਦੇ ਲੋਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੜੇ ਮਤਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਡੰਗਰਾਂ-ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਟੱਪਰੀਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ

ਅਸੰਗਠਿਤ, ਝਗੜਾਲੂ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਦੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮਸੀਹਾ ਬਣ ਕੇ ਆਏ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਜਾਂ ਸਥਾਪਨਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀ ਗਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ ਖ਼ਲੀਲ ਉੱਲਾਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੇਗਮ ਬੀਬੀ ਸਾਇਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਬੇਗਮ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਨਿਕਾਹ ਬੀਬੀ ਹਾਜ਼ਿਰਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸਮਾਇਲ ਨਾਮੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੇਗਮ ਸਾਇਰਾ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸਹਾਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਹੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਸ ਵਕਤ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਰੋਧ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵ ਦੋਖੀ, ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਰੀਤਾਂ/ਰਸਮਾਂ/ਅਫ਼ੱਬਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਹ ਸਨ: ਅਨੇਕ ਦੇਵਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਵਸਥਾ, ਬੁੱਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਅਨਿਆਪੂਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਤਕਰਾ ਆਦਿ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕੁਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਤ ਦੀ ਬੰਦ-ਖਲਾਸੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਜਿੱਥੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਹੀ ਭਾਵ-ਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਾਨਵਪੱਖੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਵ-ਪੱਖੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਾ ਆਈ। ਉਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਇਰਸ਼ਾਦ ਅਨੁਸਾਰ: ਕੁਰੈਸ਼ ਖਾਨਾ-ਕੁਆਬਾ ਦੇ ਮੁਤਵੱਲੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਅੰਦਰ ਅਣਗਿਣਤ ਬੁੱਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬੁੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਰੈਸ਼ ਵਾਲਿਆ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ, ਹਜ਼ਰਤ ਇਸਮਾਈਲ, ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਬਣਾ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁਰੈਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਖਾਨੇ-ਕੁਆਬੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਵਧਰਮ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਸਨ। ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਧਰਮ(ਇਸਲਾਮ) ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਇਸ ਸਨਮਾਨਤ ਪਦ ਉੱਤੇ ਚੋਖੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣਾ ਸੀ।⁵

ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੇਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉੱਥੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਡੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹਨਾਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਇਸਲਾਮ ਸਾਡੇ ਪਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਰੈਸ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੁਲਮ-ਸਿਤਮ ਇਤਨੇ ਵਧ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਮਦੀਨੇ ਵਲ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਸ ਹਿਜ਼ਰਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੀ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਮਸਜਿਦ ਬਣਵਾ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਰੰਭੀ। ਇਹ ਮਸਜਿਦ ਅੱਜ ਵੀ ਮਸਜਿਦ ਨਬਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਸਨੀਕਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਅਨਸਾਰੀਆ ਦੀ ਸੀ) ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫੀ ਮੇਲ ਜੋਲ ਜਾਂ ਸਹਿਯੋਗ ਰਿਹਾ। ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਕੁਰੈਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਕਾਅਬੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਕੁਰੈਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਇਆ ਜਾਏ। ਕੁਰੈਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਦਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਮਗਰੋਂ ਹਿਜ਼ਰਤ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਸਾਲ ਜਾਂ ਅੱਠ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮੱਕੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਕਾਅਬੇ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਸਥਾਪਿਤ 369 ਬੁੱਤਾਂ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਕਾਇਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ (632ਈਸਵੀ) ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਹ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਚਾਰ ਯਾਰ (ਸਹਾਇਕ) ਵੀ ਅਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ- ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂਬਕਰ ਸਦੀਕ(ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਵਰੇ 632-633), ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਫ਼ਾਰੂਕ(634-645), ਹਜ਼ਰਤ ਉਸਮਾਨ(645-655) ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ(656-661)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਹਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਜਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਨੂੰ “ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤੇ-ਰਾਸ਼ਿਦਾ” ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਇਸਮਾਇਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਇਸਰਾਇਲ ਵੰਸ਼(ਧਰਮ) ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਰੰਭਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ ਜੋ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਇਸਮਾਇਲ ਤੇ ਇਸਹਾਕ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਇਸਮਾਇਲ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯਹੂਦੀ, ਇਸਾਈ ਅਤੇ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਤਰ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਇਸਲਾਮਿਕ ਦੀਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਜਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸ਼ਰੀਅਤ ਸੀ ਜੋ ਸੀਮਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਰਾਟਵਾਦੀ ਅਤੇ ਭੂਪਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦੀਨ, ਧਰਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਹੋਵੇ, ਸੀਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ, ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਹੋਵੇ। ਇਸਲਾਮ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਰਫ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਅਨੁਸਾਰ: ਰੱਬ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਉਪਰ ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਮੇਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਰਵਾਇਤੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ) ਇਸ ਦਾ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਇਸਾਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਸਾਂਝਾ ਹੈ, ਸਮੇਤ ਸ਼ੈਤਾਨ ਅਤੇ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁶

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਵੱਖਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਸੱਤ) ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ (ਜੁਮੇ) ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹਿਨੇ ਨੂੰ ਰੋਜਿਆਂ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਖ ਅਤੇ ਘੜਿਆਲ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਨਾਰਿਆ 'ਤੇ ਬਾਂਗ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਇਦੇ-ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਹੀ ਕੋਈ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਰਲ, ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸੁਹਿਰਦ ਅਤੇ ਸਾਦਗੀ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਹਿੱਤੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਅਰਬ ਜਿਹੇ ਇੱਕ ਅਗਿਆਤ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਜ਼ਹਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਯਹੂਦੀਅਤ ਅਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਕੌਮੀ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਤਾਬ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ, ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਕੋਸ਼ ਹੈ।⁷

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦੇ ਹੋਏ ਇਸਲਾਮਿਕ ਧਰਮ ਲਈ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਚਾਈਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਗ਼ੁਲਾਮੀ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰਾਨੇ-ਪਾਕਿ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਭਰਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿਆਲਤਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਅੱਵਲ ਕਰਮ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਲੋੜ ਅਤੇ ਧੜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਨਸਾਨੀ ਰੂਹ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਹੱਕ ਹੈ। ਇੰਗਰਸਾਲ (Ingersoll) ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ- ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਨਣ ਅੱਖਾਂ ਲਈ, ਹਵਾ ਸਾਹ ਲਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਮਨ ਦੇ ਲਈ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਰੂਹ ਦੇ ਲਈ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਮਾਗ ਕੈਦਖ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਚਾਰ ਦਬ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉੱਤਮ ਕਾਮਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਗੱਲ ਕਥ ਹੋਣ, ਆਜ਼ਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇਨਸਾਨ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਾ ਹੋਣ ਸਗੋਂ ਬਾ-ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਹਰ ਪੈਗੰਬਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।⁸

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੜੇਬੰਦੀਆਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਜਿਸ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਨਵਪੱਖੀ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ, ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਲਟ ਗਿਆ। ਕੁਰਾਨੇ ਮਜੀਦ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਠੋਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਮੌਲਵੀ ਮੁੱਲਾਂ, ਕਾਜ਼ੀ ਸਭ ਪੂਰੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਪਰ ਜੋ ਲੋਕ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਏਕਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਲੋਕ ਭੁੱਖ, ਗਰੀਬੀ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਡੰਬਰਾਂ, ਐਸ਼ੋ-ਅਰਾਮ, ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਅਤੇ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ, ਉੱਚ-ਆਚਰਣ, ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। “ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ‘ਸੰਨਿਆਸੀ’ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਸਨ ਅਲ-ਬਸਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਹਸਨ ਅਲ-ਬਸਰੀ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਮੁਰਤਜ਼ਾ (ਚੌਥਾ ਖਲੀਫਾ) ਨੇ 661ਈ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਦਿਕਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਸਨ ਅਲ-ਬਸਰੀ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।”⁹ ਉਸ ਵਿਚ ਅਤਿ ਦਰਜ਼ੇ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਸੀ। ਹਸਨ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, “ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹⁰

ਫਰੀਦਾ ਖਾਨਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **Sufism: An Introduction** ਅਨੁਸਾਰ ਹਸਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਬਰਾਹਿਮ ਬਿਨ ਅਧਮ ਜੋ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਸਰਬਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਮਾਮ-ਅਬੂ-ਖਲੀਫਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਖਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 703ਈ: 'ਚ ਫਾਜ਼ਿਲ-ਬਿਨ ਏ ਯਾਰ ਤੋਂ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਦਿਕਸ਼ਾ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਰਾਬਿਆ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀਮਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਦਾ ਜਨਮ ਇਰਾਕ ਵਿਚ ਕੁਫਾ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ।¹¹ ਗੁਨਾਹ, ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਸਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕਾਂਤ 'ਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਲਮਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮੀ-ਦੀਨ-ਇਮਾਨ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨੇ ਪਾਕਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਘਮੰਡ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ “ਸੂਫੀ ਨਾਲ ਪਹਾੜ ਖੋਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਿਰਦੇ 'ਚ ਵਸੇ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਘਮੰਡ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।”¹² ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ “ਸੂਫੀ” ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਰਾਕ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੁਸਲਿਮ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਬਿਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਦਿਲੀ ਤਾਂਘ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਨਿਕਟਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਫਨਾਅ ਹੋਣ ਦੀ ਤਲਬ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਆਲਿਮਾਂ ਦੇ

ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ ਇਕ “ਤੋਹੀਦੀ” ਮਜ਼ਹਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਮੁੱਢਲਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ‘ਤਸਵੁਫ’ ਦਾ ਅਰਥ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੂਫੀ, ਸੂਫੀਵਾਦ ਜਾਂ ਤਸਵੁਫ ਦੀ ਖੋਜ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖੋਜਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁਲਕ ਅਰਬ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮਾਰਗ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਸਿੱਧੇ ਆਂਤਰਿਕ ਰੂਹਾਨੀ ਬੋਧ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਇੰਦਰਿਆਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਨਾ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਵਿਚੋਂ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਉਨ ਅਤੇ ਨਿਕਲਸਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਵ-ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਖੋਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ, ਸੂਫੀਵਾਦ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਨਵ-ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਹੈ।¹³ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚੋਂ ਖੋਜਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵ-ਇਸਲਾਮ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅਰਬਾਂ ਅਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਕਟਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ, “ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਧਨ ਅਤੇ ਧਨਵਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ‘ਤੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਦਰਵੇਸ਼ਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਪਰ ਪਿਆ”¹⁴ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਕੀਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਯਕੀਨੀ, ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਆਰੀਆ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਮਾਰਟਿਨ ਲਿੰਗਜ ਦੀ ਪੁਸਤਕ (What is Sufism) ਦੇ ਇਸ ਮੈਟਾਫਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸੀਮ ਅਦਵੈਦ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਇਲਹਾਮ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਇਸ ਦੇ ਤੱਟ ਤੱਕ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਲਹਾਮ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਇਸ ਅਸੀਮ ਬ੍ਰਹਮੀ ਜਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਜਲ ਉਹੀ ਹੈ, ਬਸ ਅੰਤਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੈ।¹⁵

ਇਉਂ ਸੂਫੀਮਤ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨਾਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਏਕਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪਾਸਾਰ ਅਹੰ ਹੈ। ਇਹੀ ‘ਤੋਹੀਦ’ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ‘ਤਸਵੁਫ’ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮਾਰਗ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਉਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹੀ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ‘ਇਨਸਾਨ’, ‘ਸਬਰੇ’, ‘ਤਵੱਕੁਲ’ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਤਿ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਖੁਦ ਹਜ਼ਰਤ ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵੀ ਉਕਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ‘ਕੁਰਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਸੁਨੰਤ’ ਹੈ।¹⁶ ਸੂਫੀਵਾਦ ‘ਤਸੱਵੁਫ’ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਾਸਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਤਸੱਵੁਫ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਸਿਫਤਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਫਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹਨ ਇਸਲਾਮ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦਾ ਮਜ਼ਹਬ ਹੈ।¹⁷

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਹੈ-ਈਮਾਨ ਭਾਵ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ/ਦਰਸਾਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਕੁਰਾਨ-ਏ-ਮਜੀਦ’ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਤੱਤ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧਾਰਨਿਭਾਅ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ੇ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੀਜਾ ਆਧਾਰ ਇਹਸਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦਾ ਅਸਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਫੀ ‘ਇਹਸਾਨ’ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਸਾਨ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੱਧਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਅੱਲ੍ਹਾਹ/ਖੁਦਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹਸਾਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਉੱਤਮਤਾ/ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਧਰ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਕ ਉੱਤਮਤਾ/ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਅੱਲ੍ਹਾਹ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਹੱਬਤ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ‘ਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਤਸੱਵੁਫ ਹੈ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਜਾਂ ਤਸੱਵੁਫ ਦਾ ਉਦਭਵ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਵਿਚੋਂ ਖੋਜਦੇ ਹਨ। ਫਰੀਦਾ ਖਾਨਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ (Sufism: An Introduction) ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੈਗੰਬਰ ਨੂੰ ਜੋ ਇਲਹਾਮ ਹੋਇਆ ਉਸਦੇ ਦੋ ਪਾਸਾਰ ਹਨ। ਇਕ ਨੇ ‘ਕੁਰਾਨ’ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਉਹ ‘ਸਿੱਧਾ ਦਿਲ ਤੋਂ ਦਿਲ ਤੱਕ’ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ‘ਕੁਰਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਹਦੀਸ’ ਨੂੰ “ਇਲਮ-ਏ-ਸਫੀਨਾ” ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ‘ਦਿਲ ਦੇ ਇਲਮ’ ਨੂੰ “ਇਲਮ-ਏ-ਸੀਨਾ” ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ‘ਦਿਲ ਦੇ ਇਲਮ’ ਨਾਲ ਜੁੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Elizabeth A.Read, Persian Literature : Ancient and Modern P.166
2. Ibid, P.167
3. Ibid, P.167
4. Ibid, P.168
5. ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਇਰਸ਼ਾਦ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੰਨਾ-5
6. ਇਰਫਾਨ ਮੁਹੰਮਦ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ, ਇਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ-2
7. (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ-12
8. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ-3
9. G.Brown, The Addab Literature of Classical Sufism, P.72
10. Martin Lings, What is Sufism, P.106
11. Farida Khanam, Sufism : An Introduction, P.28
12. N.R. Frooqi, Sufism, P.155

13. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ-68
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-72
15. Matin Lings, What is Sufism, P.3
16. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ-68
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-20